Tarihçilerin Kutbu Halil İnalcık'ın Gözüyle Vakıf Kurumu

Yılmaz Kurt*

Öz

Merhum Halil İnalcık, Cumhuriyet Tarihimizin en önde gelen bilim insanlarından birisi olarak Türk Tarihi'nin bütün dünyada tanınmasında yüz yıla ulaşan ömrünün büyük bir kısmını harcamıştır. Osmanlı'nın en önemli kurumlarından biri olan vakıflar hakkındaki araştırmaları da tarihçiler için ufuk açıcıdır. Bu çalışmada İnalcık'ın vakıf müessesi ile ilgili mütalaaları konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halil İnalcık, Türk Tarihçiliği, vakıflar

Waqf Institution With The Perspective of Halil İnalcık; The Authority of Historians

Abstract

Halil İnalcık spent a large part of his hundred years of life on researching Turkish history as one of the leading historians in the Turkish Republican era. He opened horizons for historians with his studies about waqf which is one of the most important institutes in the Ottoman state. In this article, İnalcık's sentiments about waqf institutes have been discussed.

Keywords: Halil İnalcık, Turkish History, vaqfs

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Tarihi Emekli Öğretim Üyesi, E.mail: yilmazkurt2002@yahoo.com

Halil İnalcık, 25 Temmuz 2016 tarihinde 100 yaşında hayata gözlerini yumdu. 27 Temmuz 2016 tarihinde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yapılan törenin ardından 1994 yılından beri çalışmakta olduğu Bilkent Üniversitesi'ndeki Doğramacızâde Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra ebediyete uğurlandı.

Halil İnalcık, yüz binde bir bulunabilecek çok istisnai bir bilim adamı idi. Ömer Lutfi Barkan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi ünlü tarihçilerimizi de geride bırakarak *Tarihçilerin Kutbu, Şeyhü'l-müverrihîn* unvanı ile Türk Tarihi'ndeki şerefli yerini aldı.

Halil İnalcık, Cumhuriyet Tarihimizin yetiştirdiği en büyük tarihçilerimizden birisi, belki de birincisidir. Onun, 100 yıllık hayatının sonunda bıraktığı 80 kitap, 500 makale Türk Tarihçiliğine yıllarca ışık tutacaktır.

Üç kıtada 623 yıl yaşamış Osmanlı Devleti hakkında genellemelerde bulunmak çok zor ve çok riskli bir iştir. Klasik dönemdeki Osmanlı ile Tanzimat sonrası Osmanlısı arasında dağlar kadar fark vardır. Rumeli toprakları için ortaya konulan bir hüküm Anadolu toprakları için yanlış olabilir. Osmanlıyı tam olarak anlayabilmek için siyasi tarihinin yanında sosyal ve ekonomik tarihini de iyi çözümlemiş olmak gerekir. İşte Halil İnalcık geniş tarih bilgisi ile bunu en iyi yapabilen ender tarihçilerden birisidir.

"Osmanlılarda Ra'iyyet Rüsûmu" makalesini(İnalcık, 1959: 575-610) okumamış bir Osmanlı tarihçisi düşünemiyorum. Tıpkı İnalcık'ın hocası Prof. Fuad Köprülü'nün *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* adlı kitabını (Köprülü, 2009) okumadan Osmanlı tarihçisi olunamayacağı gibi. "Osmanlılarda Ra'iyyet Rüsûmu" adlı kapsamlı makalesinde İnalcık, Osmanlı ekonomisine ne derece vâkıf olduğunu hakkıyla ortaya koymuştur. Osmanlı ekonomisinin bel kemiğini oluşturan "timar" sistemini çok iyi anlaması sosyal yapısının temelini oluşturan Osmanlı vakıf sistemini de iyi anlamasını sağlamıştır.

Elbette ki Osmanlı, bazılarının iddia ettiği gibi, sadece "vergi toplamak için" kurulmuş bir devlet değildi. Bu ifadeler Osmanlıların vergi toplama konusuna ne kadar çok önem vermiş olduklarını göstermek için yapılmış bir genelleme olabilir. Osmanlı vergi sistemini bütün hayatı boyunca inceleyen Ömer Lutfi Barkan 'Osmanlı Tahrir Sistemi' konusunda birçok değerli makaleler yazmıştır. Halil İnalcık'ın Arvanid sancağını konu alan kitabına yazdığı 36 sayfalık giriş kısmı Barkan'ın bu değerli makalelerini taçlandıran önemli bir çalışma olmuştur (İnalcık, 1987). Bu makale sayesinde Osmanlılarda nüfus ve arazi tahrirlerinin ne şekilde gerçekleştirildiği konusunda ilk ve önemli bilgilere ulaşmış olduk.

Tahrir emini bir sancağın tahririne başladığı zaman mirî (emirî) topraklar yanında mülk ve vakıf varlıkları da deftere geçirmekteydi. İşte Osmanlı ekonomisinin tam olarak anlaşılabilmesi için bu ekonomi içerisinde önemli bir yer tutan vakıf kurumunun da araştırılması gerekli olmaktaydı. İnalcık, kendisi doğrudan vakıf konusu çalışan bir tarihçi olmamakla birlikte onun çok yönlü araştırıcılığı vakıf konusu ile de ilgilenmesini zorunlu kılmıştı.

Modern çağda doğrudan devletin uhdesine verilmiş olan eğitim, sağlık, kültür, sosyal yardımlaşma ve dayanışma gibi konular Osmanlı Devleti zamanında hemen hemen tamamıyla vakıflar kanalıyla yürütülmekteydi. Başta Osmanlı padişahları ve Osmanlı hanedanı mensupları olmak üzere, saray ağaları, vezirler, ulemâ ve zengin kişiler vakıflar kurarak devletin yapması beklenilen yukarıdaki hizmetleri yürütmeye çalışıyorlardı. İnalcık bu konuyu, "vakıf, toplumun bekası ve refahı için en emin sosyal örgüt görevini üstlenmiştir" sözleri ile özetlemektedir (İnalcık, 2013a: 177).

Devlet, kendisi adına cami, medrese, mektep, aşevi, şifaevi açan; yol yapan, köprü yapan vakıflara mirî araziden tahsisler yaparak destek sağlamaktaydı. Fatih Sultan Mehmed gibi devletçi yanı ağır basan padişahlar bu tür vakıfların yayılma alanını mümkün olduğu kadar kısıtlasa da, II. Bayezit zamanında bu vakıflardan çoğu eski zenginliklerine tekrar kavuşacaklardı (İnalcık, 2003: 114). İnalcık, Fatih zamanındaki vakıflar aleyhine bu gelişmeyi büyük ölçüde İstanbul'un harap bir şehir olarak teslim alınmış olmasından doğan ekonomik endişelere bağlar (İnalcık, 2013a: 178). II. Bayezit'in torunu Kanunî de, Adana'nın imarı için ve kültürel gelişimi için Adana sancakbeyi Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa'ya birçok çeltik nehrini, değirmeni, köyleri ve mezraları mülk olarak bağışlamış ve Piri Paşa da bunları hemen vakfa dahil etmişti (Kurt,

2000: XXXVIII). Bugün Adana'yı süsleyen tarihi eserlerden çoğu bu sayede yapılabilmiş ve günümüze kadar gelebilmiştir.

İnalcık, vakıfların gelişiminde Osmanlı padişahlarının yapmış olduğu temliklerin önemini işaret ettikten sonra vakıf kurucularının mütevellilik hakkını almış olmalarının daha sonraki nesillerdeki etkisini yorumlar. Merhum İnalcık, "evladiye vakıflarda mütevelli gelirin yüzde onunu kendisi için alıkoyar, hamam, han ve dükkânların kiralanmasında bir hisse alırdı"... "Böylece Osmanlı ileri gelenlerinin ikinci ve üçüncü kuşaktan torunları, vakıf mütevellileri olarak refah içinde bir emeklilik yaşar ve bir tür toprak ağaları sınıfı oluşurdu", demektedir (İnalcık, 2003: 154-155). Merhum bu bilgiler için kaynak göstermez. Biz incelediğimiz vakfiyelerde mütevelli ücretinin vakıf gelirinin %10'u olduğuna ve kiralanan vakıf mallarından mütevellilerin bir hisse aldıkları bilgisine ulaşabilmiş değiliz. Adana'nın en büyük vakfı olan Ramazanoğulları Vakfı'nda vakfın kurucusu Piri Mehmed Paşa'nın, günde 20 akça olan mütevellilik ücretini önce 100 akçaya, daha sonra düzenlediği bir vakfiye ile günde 500 akçaya çıkardığını biliyoruz. Bu bir anlamda "hayrî" nitelikli bir vakfı, "evladiyelik" vakfa dönüştürme çabası olarak görülebilir. Ancak bu %500 oranındaki mütevelli ücreti artışlarının vakıf gelirlerindeki artışla doğru orantılı olmadığını görebilmekteyiz. Adana'da mütevelli ücreti 100 akçadan 500 akçaya çıkarıldığında mütevellinin vakfın bütçesinden aldığı pay ise % 43,5 oranına ulaşmış olmaktaydı (Kurt, 2000: XLIV).

İnalcık, Fatih'in bazı vakıfları "nesh" etmesini ve devlete ait olduğunu düşündüğü bazı gelir kaynaklarına el koymasını Allah yolunda gazayı vakıf kurmaktan daha öncelikli, daha üstün olarak görmesine bağlamaktadır (İnalcık, 2013a: 179). Yukarıda açıkladığımız şekilde, II. Bayezit döneminde birçok vakıf mal varlıklarını tekrar ele geçirmiş olmasına rağmen 1528 yılında ülke topraklarının yaklaşık % 87'si yine de devlete aitti (İnalcık, 2003: 114). III. Murad döneminden sonra (1574- 1595) tımar sistemindeki bozulma, birçok mirî toprağın vakfa dönüşmesine ve tahsisat türünden vakıfların artmasına yol açtı. I. İbrahim zamanında Cinci Hoca gibi fırsatçılara birçok köy ve mezra temlik edildi (Barkan, 1980: 262). IV. Murad'ın danışmanlarından Koçi Bey, 1632 yılında hazırladığı raporlarında tımar sisteminin ıslahı için, mirî toprakların vakfa dönüştürülmesinin önüne geçilmesini şart olarak görmekteydi (Koçi Bey, 2011: 183).

İnalcık, Orhan Gazi'nin 1324 tarihli Mekece Zâviye Vakfiyesi'ndeki ahi zaviyelerindeki yolcular, misafirler için konulmuş hükümlerle, günümüzde köylerde görülen "konuk odaları" arasında bağ kurar (İnalcık, 2013b:72). İşte, konuyu XIV. Yüzyıldan alarak günümüze getirebilmek, aradaki bağlantıyı kurabilmek tarihe geniş bir bakış açısından bakabilmenin güzel bir sonucudur.

İslâm medeniyetinin Ortaçağ'da birçok alanda Batı Hıristiyan dünyasına örnek olduğu gerçekliğinden hareket eden İnalcık, İslâm vakıflarının Avrupa'daki şirketlerin kuruluşuna nasıl etki yaptığını Amerikalı araştırmacı Herbert J. Liebesney'e dayandırarak açıklamaktadır: Fransisken Tarikatı gayr-ı şahsî yatırımları bir arada toplama usulünü benimsemiş ve bu uygulama daha sonraları İngilterede ekonomide korporasyon sisteminin ve kapitalist sistemin temel taşı olmuştur (İnalcık, 2013b: 158). Geçtiğimiz günlerde Türkiye'de yapılan bir doktora tezinde ortaya çıkan son veriler de Osmanlı topraklarında yaşayan zimmî reâyânın kişisel vakıf kurmak yerine kilise, manastır, havralar adına vakıflar kurmayı ve şirketleşmeyi tercih ettiklerini ortaya koymuştur (Ceyhan, 2016: 172-173). Ceyhan, bu hükme 99 Gayrımüslim vakıf kaydını değerlendirmek suretiyle ulaşmıştır (Ceyhan, 2016: 178-182). Ancak gayrımüslimlere verilen bu hak kadim kiliseler ve bunların kadim vakıfları ile sınırlı olmuş ve yeni kilise açılmasına sıcak bakılmadığı gibi kiliseler adına yeni vakıfların kurulması da hoş görülmemiştir.

İnalcık, İslam toplumunda sermaye birikiminin nasıl sağlandığı konusunu incelerken vakıfların ve özellikle para vakıflarının İslâm sermayesinin oluşumundaki etkisi üzerinde durmuştur (İnalcık, 1969: 132).

Para vakıfları konusu Kanunî döneminden beri tartışmalı bir konu olarak bu günlere gelmiştir. Halil İnalcık, Osmanlı Devleti'nin para vakıflarına izin vermesini Hanefi Mezhebi'nin ve ünlü Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin hoşgörüsü olarak görür. İnalcık, "İslam'ın kesin kaidelerine göre, para vakfı şerʿî değildir" şeklinde kesin bir hüküm verir. Ancak Şeyhülislam, "bir takım hayır işlerini karşıladığı için bu

para vakıflarını tasdik" etmişti (İnalcık, 2005: 390). Aslında Çivizâde'nin Rumeli kazaskerliği dönemine kadar Osmanlı uleması arasında bir problem olarak görülmeyen para vakıfları, Çivizâde'nin koyduğu yasak üzerine tartışma konusu olmuş İbni Kemal ve Ebussuud Efendi gibi alimler yasaklanması halinde halkın bundan zarar göreceği gerekçesi ile para vakıflarının devamına izin vermişlerdi (Özcan, 2003: 28-29). Ancak, "1456- 1546 tarihleri arasında İstanbul'a kurulan vakıfların yüzde 46,12'si"nin para vakfı olduğu bilgisi tahkike muhtaç bir bilgi olarak görünmektedir (Ekinci, 2014: 288).

Sonuç

Merhum Halil İnalcık, Osmanlı tarihine çok yönlü olarak, hem makro hem de mikro düzeyde bakarak önemli sonuçlar çıkarmasını bilmiştir. Onun Osmanlı vakıf teşkilatı ile ilgilenmesi de vakıfların Osmanlı ekonomisinin önemli bir ayağını oluşturması sebebiyle olmuştur. İnalcık, Cumhuriyet Tarihimizin en önde gelen bilim insanlarından birisi olarak Türk Tarihi'nin bütün dünyada tanınmasında 100 yıla ulaşan ömrünün büyük bir kısmını harcamıştır. Onun Türk tarihçiliğine yaptığı hizmetler her zaman övgü ile hatırlanacaktır.

Kaynaklar

Barkan, Ömer Lutfi (1980). «İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti". *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul.

Ceyhan, Muhammed (2016). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. Yüzyıl)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.

Ekinci, Abdullah (2014). "Geçmişten Günümüze Vakıfların Ekonomi Üzerindeki Etkileri ve Bir Finans Yönetim Modeli Olarak Para Vakıflarının Günümüze Uyarlanması". *Dünya Vakıflar Konferansı*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. Ankara. s. 287-290.

İnalcık, Halil (1959). "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu". *Belleten*. XXIII/92 (1959), s.575-610.

İnalcık, Halil (1969). "Capital Formation in the Ottoman Empire". *The Journal of Economic History*. XXIX (1969). Cambridge University Press.

İnalcik, Halil (1954). *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*. Ankara. 2.Bs. Ankara 1987.

İnalcik, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300- 1600)*. Çev. Ruşen Sezer, İstanbul.

İnalcik, Halil (2005). *Tarihçilerin Kutbu Halil İnalcık Kitabı*. Söyleşi : Emine Çaykara, İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

İnalcık, Halil (2013a) *Söyleşiler ve Konuşmalar*. Hazırlayan: Birsen Çınar. (I). Profil Yayınları. İstanbul.

İnalcık, Halil (2013b). *Osmanlı ve Modern Türkiye, -Araştırmalar-*. Timaş Yayınları. İstanbul.

Koçi Bey (2011). *Koçi Bey Risalesi.* Hazırlayan: Yılmaz Kurt. 3. Basım. Akçağ Yayınevi. Ankara.

Köprülü, M. Fuad (2009). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Yayına Hazırlayan: Dr. Orhan Köprülü, 5. Bs., Akçağ Yayınları, Ankara.

Kurt, Yılmaz- M. Akif Erdoğru (2000). *Çukurova Tarihinin Temel Kaynakları IV, Adana Evkâf Defteri*. Ankara.

Özcan, Tahsin (2003). *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.